

LA MEDICINA UNIVERSITÀRIA A BARCELONA (1559-1714)

Àlvar Martínez Vidal; José Pardo Tomás

Centre d'Estudis d'Història de les Ciències, UAB; Institució Milà i Fontanals, CSIC, Barcelona.

Paraules clau: *ensenyament mèdic, medicina universitària, Barcelona, València.*

University medicine in Barcelona (1559-1714).

Summary: *Our aim is to draw a landscape of the one-century-and-a-half period during Early Modern Age, in which Barcelona had a faculty of medicine. We consider the social and political situation of university physicians in the city, and the attempt to create a tradition of its own further from its nearest model: the Valencian medical school.*

Key words: *medical training, university medicine, Barcelona, Valencia.*

Els metges barcelonins i el govern municipal: una hegemonia peculiar

En l'època objecte d'estudi, els metges del Col·legi de Doctors en Medicina de la ciutat de Barcelona tenien el privilegi, com els seus col·legues doctorats en lleis, d'estar adscrits com a *gaudits* a l'estament dels ciutadans honrats, un estament que durant els segles XVI i XVII va acaparar el control oligàrquic del poder municipal enfront d'altres grups (cavallers, mercaders, menestrals, etc.) també representats al Consell de Cent. L'hegemonia que mantenien els ciutadans honrats en el Govern de la ciutat permet comprendre per què, a Barcelona, el pes polític dels metges era major que en altres ciutats del seu entorn, com ara València o Saragossa, on mai no van arribar a ocupar un lloc tan preeminent (López Terrada, 1988; Fernández Doctor, 1996). Sovint, els càrrecs de conseller de la ciutat eren ocupats per doctors en medicina que, en més d'una ocasió, assoliren la màxima dignitat de conseller en cap.

Els doctors barcelonins, per la seua condició d'experts, dictaminaven sobre assumptes de caire sanitari, com ara la conservació d'aliments, les mesures en cas d'epidèmia o les activitats productives perilloses per a la salut de la població. A més, gaudien d'una influència decisiva tant a les dues magistratures municipals relacionades amb la sanitat —el Mostassaf (Bajet, 1994) i la Vuitena del Morbo (Betrán, 1996: 215-253)—, com a les dues entitats ciutadanes més directament implicades amb l'ensenyament i la pràctica de la medicina: l'Estudi General i l'Hospital de la Santa Creu (Danon, 1978).

En totes dues institucions hi havia metges que ocupaven càrrecs administratius, que impartien docència o que exercien tasques assistencials pròpies de la seva professió. De fet, entre els administradors de l'Hospital de la Santa Creu hi va haver metges (Joan Argila, Francesc Rossell, Miquel Boneu), cosa insòlita si pensem en la situació dels altres dos grans hospitals de la Corona d'Aragó —el General de València i el de Nuestra Señora de Gracia de Saragossa—, on els metges no assoliren mai aquests cobejats càrrecs dintre la institució. Igualment és significativa la presència continuada de professors universitaris entre els metges que ocupaven places assistencials de l'Hospital, com ara Esteve Gordiet al segle XVI, Jaume Solà a la darrerria del segle XVII, o Francesc Fornells i Francesc Roig, membres de l'últim «claustre de mestres de medicina» de la Universitat, abans de la seva abolició com a conseqüència de la caiguda de Barcelona en mans de les tropes borbòniques el 1714. Per tot això —i més enllà dels efectes de la supressió de l'Estudi— la instauració de la nova planta fou tan perjudicial per als metges barcelonins, perquè en apartar-los del poder municipal, els va fer perdre la preeminent posició social de què havien gaudit fins a aquell moment.

La Facultat de Medicina de l'Estudi General de Barcelona

La creació de l'Estudi General l'any 1559 obrí, pel que fa a l'ensenyament de la medicina, un període de tensions amb el Col·legi de Doctors en Medicina, el qual mantenia el vell Estudi de Medicina, creat pel rei Martí a principis del segle XV. La duplictat d'institucions que donaven graus universitaris no era raonable i, finalment, s'arribà a un pacte entre el Consell de la ciutat i el Col·legi, recollit a la «concordia» de l'any 1565, que fusionava ambdues institucions en un únic organisme, sota l'autoritat d'un únic canceller, i traspassava els privilegis de l'Estudi de Medicina a l'Estudi General. D'altra banda, el Col·legi de Doctors en Medicina reforçava la seua presència en el Govern ordinari de l'Estudi, que controlava la dotació de les càtedres, la selecció de professors, el cobrament de drets de graduació, etc. (Fernández Luzón, 2003).

Els ensenyaments de medicina es posaren en marxa l'octubre del 1559, amb la dotació de tres càtedres, «una y la primera quiscun dia de Hipòcrates *de natura humana*, e la segona *de humani corporis partibus Galeni* e en l'altra tercera càtedra *de Elementis* del mateix Galeno». Els catedràtics havien de llegir aquests textos a les hores assenyalades (entre les set del matí i les tres de la tarda) i mantenir les clàssiques disputes i conclusions públiques amb els estudiants cada quinze dies. A més a més, dues vegades l'any, a l'hivern, s'havien de fer anatomies i, a la primavera, sortides al camp per herboritzar i mostrar els simples medicinals. Durant els anys següents, s'amplià el nombre de càtedres fins a set. N'hi havia una d'anatomia (estable des del 1562, de vegades juntament amb cirurgia) i una de simples (estable des del 1572). També va créixer el nombre d'anatomies públiques que calia fer anualment (Fernández Luzón, 2003).

La dotació de les càtedres era prerrogativa del Govern municipal, com a les altres dues universitats importants de la Corona d'Aragó. Tot i que a Barcelona s'introduí molt aviat un sistema d'oposicions, aquest mecanisme patí moltes oscil·lacions i van ser moltes les ocasions en les quals els catedràtics foren designats directament pels consellers de la ciutat, sense cap tipus d'examen.

No és possible entendre aquest panorama sense apuntar que aquest model d'ensenyament universitari de la medicina tenia una indubtable filiació valenciana. Aleshores, la Facultat de Medicina de l'Estudi General de València —fundada el 1499— vivia un període d'esplendor, tenia el nombre d'estudiants més alt de tota la monarquia hispànica i gaudia d'un prestigi que anava més enllà de les fronteres de la Corona d'Aragó, amb figures tan significatives com ara Pere Jaume Esteve, Lluís Collado o Miquel Joan Pasqual (López Piñero, 2002: 27-64). Els paral·lelismes amb el cas de València són evidents: el patrocini i control municipal dels estudis, la dotació de nombroses càtedres, la divisió d'aquestes en majors i menors, l'existència permanent d'una càtedra d'anatomia (amb cirurgia o sense) i una de simples i apotecaria («herbes» a València). A totes dues, predominava l'humanisme mèdic i el vessant pràctic de l'ensenyament, reforçat pel reclutament sistemàtic de gent formada per a desenvolupar aquest tipus de docència (Felipo, 1993: 132-156).

En aquest sentit, és important assenyalar que una part significativa de la primera generació de catedràtics de l'Estudi barceloní es va formar a València i que l'única obra mèdica clarament dedicada a la formació de metges universitaris que es publicava a Barcelona era la que el metge xativí Pere Pau Pereda va redactar a partir dels ensenyaments rebuts del seu mestre, l'esmentat catedràtic valencià Miquel Joan Pasqual. Aquesta obra va aparèixer per primera vegada a Barcelona l'any 1579. Les successives reedicions (1585, 1587, 1602, 1619, 1630, 1635 i 1664), tot i ser fetes a Lió adreçades al mercat valencià i català, ens indiquen clarament la vigència de l'obra en ambdues escoles i l'acceptació d'aquest *metho-dum curandi* tal com s'ensenyava a l'Estudi General valencià durant la segona meitat del segle XVI.

L'escola mèdica de Barcelona: cap a un «estil» propi de curar

La producció científica dels metges barcelonins —especialment l'adreçada al públic universitari, que emprava el llatí com a llengua de transmissió— hauria de ser analitzada des del fort lligam original amb l'escola mèdica valenciana. Tot i que el pes inicial del «model valencià» era indiscutible, també és cert que a poc a poc es va consolidar la tendència dels barcelonins a presentar-se com a discrepants dels seus inspiradors valencians. Sempre dintre del marc del galenisme i la pluralitat d'enfocaments que hi cabien, aquesta tendència assenyala una voluntat clara de configurar un «estil dels metges barcelonins», com apareixia explícitament en un memorial del Govern de la ciutat adreçat al monarca Felip II amb motiu de les mesures preses davant la devastadora epidèmia de pesta de l'any 1589.

En el cas concret de la pesta, els metges barcelonins assenyalaven contínuament la preferència que els seus col·legues valencians mostraven per a emprar de manera abusiva la sagnia com a mètode terapèutic universal dels empestats; per contra, els metges barcelonins pensaven —i les obres de Bernat Caxanes (1592) i de Bernat Mas (1625) en són la prova més explícita que ens ha arribat— que la pràctica de la sagnia devia ser desarrelada de les morberies on els empestats eren reclosos i tractats; la confiança terapèutica hauria d'anar més aviat, en opinió dels tractadistes catalans, cap als fàrmacs, cosa que, en el cas de la pesta, volia dir, sobretot, l'anomenada *triaga*.

Però no es tractava tan sols de la pesta, per més que és evident que aquest tema era privilegiat per a escenificar amb ressò públic una discrepància d'aquest gènere, atès l'indubtable impacte social, mental i de tot tipus que aquest terrible flagell —tan característic d'a-

quells temps— originava (Martínez Vidal, Pardo Tomás, 2003: 112-113). De fet, altres aspectes es van introduir en les obres que els metges catalans donaven a l'impremta per tal de continuar construint aquest estil propi d'entendre la malaltia i, sobretot, les estratègies terapèutiques per a fer-li front. La sagnia tornava a ser la pedra angular de la crítica dels catalans envers els valencians en el cas de les febres, especialment les pútrides i les «puncticulars» (dins de la complexa i sofisticada classificació de les febres com a entitats morboses del galenisme de l'època); de nou, els valencians eren acusats d'abusar d'aquest procediment terapèutic, i els catalans (fins i tot amb el suport d'algun altre metge de prestigi, com ara el portuguès Pero Váez [1593], que vingué al Principat com a metge del virrei duc de Maqueda) tornaven a criticar amb contundència aquesta fe dels valencians en els beneficis que duia sagnar els malalts i defensaven un menor intervencionisme i una major confiança en l'acció dels fàrmacs. El títol de l'obra de Bernat Caxanes (1592) ho diu gairebé tot de manera explícita: *Adversus Valentinus et quosdam alias nostri temporis medicos, de ratione mittendi sanguinem in febribus putridis, libri III*. A més de Caxanes o Váez, uns altres autors es dedicaren a donar cos teòric a aquest «estil propi de curar», i no van limitar-se al tractament de la pesta o d'alguns tipus de febres. L'any 1612 Joan Rafel Moix —que ja havia publicat uns anys enrere una obra en català contra la pesta— va imprimir un *Methodi medendi per venae sectionem morbos mulieribus*.

En arribar la crisi iniciada amb la revolta del 1640, que produirà un silenci de gairebé vint-i-cinc anys pel que fa a la literatura mèdica impresa a Catalunya, aquest estil de curar dels metges barcelonins s'havia configurat ja com un *leit motiv* gairebé constant. Aquesta estratègia els va permetre allunyar-se, almenys retòricament, del que havia estat la inspiració valenciana del seu model d'ensenyament universitari de la medicina. Resulta simptomàtic que, quan el 1664 la situació va permetre reiniciar la publicació impresa d'obres de debat i controvèrsia de caire acadèmic, fóra una obra adreçada a discutir amb un valencià —Miquel Vilar— el primer text mèdic imprès, amb el qual el catedràtic Joan d'Alòs féu la seva aparició en la palestra pública. El tema en aquest cas era la composició de la triaga anomenada d'Andròmac i la proporció que calia usar d'un dels elements clau en la composició del fàrmac: els trossos de carn d'escurçó ja preparats, anomenats *troquiscs* (Alòs, 1664).

Si atenem només l'indicador de la producció mèdica impresa, hauríem de pensar que els temes relacionats amb la terapèutica, sobretot amb la matèria mèdica i la farmàcia, són clarament els que predominaren a l'escenari català d'aquests dos segles. Les obres dedicades als medicaments, a les seves indicacions o a discutir la seva composició i preparació, cobreixen el panorama editorial mèdic català des dels anys quaranta del segle XVI fins a les acaballes del segle XVII; destacats exemples en són les obres de Micó (1576), Castell (1592), Romeu (1623) i la ja al·ludida d'Alòs (1664).

Però si anem més enllà i plantegem quins eren els públics potencials d'aquestes obres, hi ha un altre tipus de consideracions que cal fer que, tal vegada, tenen més interès per a entendre la medicina catalana en aquesta època. Ens limitarem a apuntar-ne algunes relatives a la llengua emprada en els impresos: l'ús del català en els tractats de cirurgia, que havia estat un gènere molt present al primer període de la impremta, desapareix completament i la llengua pròpia del país queda limitada a un parell de tractats contra la pesta; en canvi, l'ús del llatí al debat acadèmic apareix gairebé en exclusiva; finalment, el castellà gradualment es fa més present i sembla que està dedicat a protagonitzar l'ampliació del públic lector de medicina cap a les capes socials lletrades i els potencials clients dels metges.

Tot això no vol dir, però, que el món de les lectures dels metges catalans es limités a aquestes obres, que només reflecteixen allò que donava el mercat local de la producció del llibre. Pel que anem sabent de les biblioteques dels metges barcelonins dels segles XVI al XVIII (Burgos, 1993; Peña, 1996, 1997; Zarzoso, 2004: 239-275), les seves lectures eren les obres d'autors espanyols, italians i francesos, les edicions dels autors clàssics més comentats pels humanistes de tot Europa i, és clar, la producció local. Però val la pena subratllar que allò sempre present és una mostra àmplia i abundant de la producció de l'escola mèdica valenciana, com ara les obres de Lluís Collado, Pere Jaume Esteve, Miquel Joan Pasqual, Jaume Segarra, i altres catedràtics de l'estudi valencià, especialment de la segona meitat del segle XVI.

La tradició anatòmica i la cirurgia barcelonina dels segles XVI i XVII

La tradició anatòmica a Barcelona, durant els segles XVI i XVII, es va situar en les mateixes coordenades que les de València i Saragossa: l'existència d'una formació pràctica reglamentada per una consolidada corporació de cirurgians, la creació d'una càtedra universitària d'anatomia coetània de la mateixa fundació d'un Estudi General i la presència d'un gran centre hospitalari on es va ubicar l'espai dedicat a les disseccions amb finalitats docents. Sens dubte, a la Corona d'Aragó ens trobem davant un model coherent d'organització de l'activitat assistencial i de la formació científica del personal sanitari, concebut i dut a terme per les respectives elits ciutadanes i que tenia un pilar a les aules de l'Estudi, un altre a la corporació dels cirurgians i un altre a l'Hospital General.

En el cas de Barcelona, l'anomenada *aula de les anatomies* estava situada a la banda septentrional de l'Hospital de la Santa Creu, al costat del *corralet* o fossar, i a partir de la reforma del 1638 esdevindrà «teatre anatómic». La decisió del Consell de la ciutat d'invertir diners en la reforma de la sala d'anatomies per a millorar-ne les condicions estava estretament relacionada amb el fet que aquest mateix any havia establert l'obligatorietat que els aprenents de cirurgia cursaren un any complet d'anatomia dins la universitat. Val la pena transcriure la norma, ja que assenyalava un salt qualitatiu en la formació que la ciutat exigia als seus futurs cirurgians:

que no puga ser admés en cyrurgià de Barcelona per los cònsols de dit Col·legi qui no haja ohyts los dits tres anys de grammàtica abans d'entrar a aprenent, dos de chirurgia y hu d'anathomia com està dit [...] y que no li puguen los cònsols donar la plaça que no mostre haver satisfet a la sobredita audició de cyrurgia y anathomia ab fe dels lectors sotascrita del vicerector.

Aquesta mateixa font recull molt gràficament com eren convocats els aprenents a les disseccions (Martínez Vidal, Pardo Tomàs, 1996: 9-10):

que lo vedell notifique al cathedratic de chirurgia que y ha anathomia per a que dit cathedratic fassa avisar per dos studians seus totes les botigas de mestres cirurgians perquè los jovens hi vajan y se aprofiten, e que per a fer ditas anathomias se fassa una instancia en lo Hospital acomodada.

Així doncs, les necessitats inherents a la formació de cirurgians es converteixen en un nou estímul per al manteniment d'una docència pràctica de l'anatomia al llarg del segle XVII. Cal subratllar aquest fet perquè habitualment la historiografia acostuma a presentar-lo com un dels trets més reeixits del programa il·lustrat típic del segle XVIII. En canvi, ens trobem que una formació universitària dels cirurgians, que incloïa la pràctica de la dissecció, era considerada imprescindible «a la utilidad pública y buena policía del Principado», tal com ho diuen dos documents: el memorial de Josep Vilar (1657), catedràtic de cirurgia de l'Estudi, i el *nou redreç* del Col·legi dels Cirurgians, aprovat pel Consell l'any següent, que confirmava les exigències del 1638 pel que fa a assistència dels futurs cirurgians als cursos universitaris.

L'estatus dels cirurgians majors a la Barcelona del segle XVII es va consolidar fins al punt que Josep Vilar envià el referit memorial al rei Felip IV, on plantejava obertament el reconeixement de la dignitat de protocirurgià del Principat, sense cap subjecció o supeditació a la figura ja existent del protometge de Catalunya. Vilar va fer imprimir el seu memorial adreçat al rei com una mostra indubtable de la seva voluntat de donar-li publicitat a la reivindicació personal, però alhora col·lectiva dels cirurgians. A l'escrit, comparava el Col·legi de Cirurgians de Barcelona amb el de Nàpols, i l'ensenyament universitari de la cirurgia tal com es practicava a Barcelona amb el que s'impartia a la Universitat de Pavia, al Milanesat. Però, com és natural, tampoc la situació valenciana estava absent de les comparacions de Vilar; de fet, tant un aspecte com l'altre (col·legi independent i examinador i ensenyament universitari de la cirurgia) eren presents a les dues ciutats. La magistratura de protocirurgià que reclamava Vilar hauria d'«examinar, aprovar o reprovar los que hallare suficientes o insuficientes, sin seguir voto ni preguntas ajenas», és a dir, sense un metge; el nou magistrat «parece ser necesario en la cirugía, de la manera lo es el prothomédico en la medicina» (Vilar, 1657).

L'any 1659 es presentà el metge Joan d'Alòs als exàmens de *mestre anathomich*, requisit indispensable per a poder optar a la càtedra d'anatomia de l'Estudi (Martínez Vidal, Pardo Tomàs, 1996: 10). Un any després, el Consell decidí invertir novament seixanta lliures en la continuació de les obres del teatre, moment en el qual es va gravar amb la llegenda *Theatrum Anathomicum* la pedra que avui es conserva a la llinda d'una de les portes interiors a l'edifici de l'Hospital (Cardoner, 1962). Alòs contà en el seu *De corde hominis disquisitio* (1694) alguns episodis de l'activitat dissectiva practicada durant els anys seixanta i setanta al teatre de l'Hospital, més enllà de l'estrictament docent prevista en la normativa universitària, com ara autòpsies diagnòstiques i experiments practicats en animals vius relacionats amb la demostració empírica de la circulació sanguínia.

Les obres del teatre anatòmic del *corralet* van culminar cap al 1673, quan s'efectuaren uns treballs de millora molt considerables (Perelló, 1995). Aquell mateix any es doctorava en medicina a l'Estudi General Francesc Feu, el qual l'any 1689 seria nomenat pel rei Carles II primer catedràtic d'anatomia de l'Hospital General de Madrid (Pardo Tomàs; Martínez Vidal, 1997). La creació d'aquest ensenyament pràctic de l'anatomia adreçat als metges i cirurgians de la cort i la contractació d'un metge català format en la tradició anatòmica de Barcelona és un clar exponent del destacat prestigi que havia assolit durant segle i mig aquest aspecte de la medicina catalana desenvolupat dins l'espai de l'Hospital de la Santa Creu, com a centre de formació universitària de metges i cirurgians (Martínez Vidal; Pardo Tomàs, 2005).

Bibliografia

- ALÒS, J. (1664), *Pharmaco-medica dissertatio de viperis trochiscis a magnam senioris Andromachi theriacam rite cum pane parandis per quartam, iuxta mentem Galeni lib. I de Antidotis*, Barcelona, Martí Gelabert.
- (1694), *De corde hominis disquisitio physiologico-anatomica*, Barcelona, Jaume Gascó per a Antoni i Baltasar Ferrer.
- BAJET, M. (1994), *El Mostassaf de Barcelona i les seves funcions en el segle XVI*, Barcelona, Fundació Noguera.
- BETRÀN, J. L. (1996), *La peste en la Barcelona de los Austrias*, Lleida, Milenio.
- BURGOS, F. J. (1993) *Imprenta y cultura del libro en la Barcelona del Setecientos (1680-1808)*, Universitat Autònoma de Barcelona. [Tesi doctoral]
- CARDONER, A. (1962), «La construcción de un anfiteatro anatómico en Barcelona en el siglo XVII», *Medicina Clínica*, 37, p. 389-390.
- CASTELL, A. (1592), *Theorica y practica de Boticarios*, Barcelona, Sebastià de Cormellas.
- CAXANES, B. (1592), *Adversus Valentinus et quosdam alias nostri temporis medicos: de ratione mittendi sanguinem in febris putridis, libri III*, Barcelona, Pere Malo.
- DANON, J. (1978), *Visió històrica de l'Hospital General de Santa Creu de Barcelona*, Barcelona, Fundació Vives-Casajoana.
- FELIPO, A. (1993), *La Universidad de Valencia durante el siglo XVI (1499-1611)*, València, Universitat de València.
- FERNÁNDEZ DOCTOR, A. (1996), «El control de las profesiones sanitarias en Aragón: el proto-medico y los colegios», *Dynamis*, 16, p. 173-185.
- FERNÁNDEZ LUZÓN, A. (2003), *La Universidad de Barcelona en el siglo XVI*, Universitat Autònoma de Barcelona. [Tesi doctoral]
- LÓPEZ PIÑERO, J. M. (2002), *La Facultad de Medicina de Valencia (1502-2002)*, València, Universitat de València.
- LÓPEZ TERRADA, M. L. (1988), «El médico del Hospital General de Valencia en el siglo XVI». A: *Homenatge al doctor Sebastià García Martínez*, vol. I, València, Generalitat Valenciana, p. 325-336.
- MARTÍNEZ VIDAL, A.; PARDO TOMÀS, J. (1996), «El primitivo teatro anatómico de Barcelona», *Medicina e Historia*, 65, p. 7-27.
- (1997), «Los orígenes del teatro anatómico de Madrid (1689-1728)», *Asclepio*, 49, p. 5-38.
- (2003), «Un siglo de controversias: la medicina española de los novatores a la Ilustración», A: Barona, J. L.; Moscoso, J.; Pimentel, J. (ed.), *La Ilustración y las ciencias: Para una historia de la objetividad*, València, Universitat de València.
- (2005), «Anatomical theatres and the teaching of anatomy in early modern Spain», *Medical History*, 49 (3), p. 251-280.
- MAS, B. (1625), *Orde breu y regiment molt útil y profitòs para preservar y curar de peste*, Barcelona, Esteve.
- MICÓ, F. (1576), *Alivio de los sedientos, en el qual se trata de la necesidad que tenemos de beber frio y refrescado con nieve, y las condiciones que para esto son menester, y quales cuerpos lo pueden libremente soportar*, Barcelona, Diego Galván.
- MOIX, J. R. (1612), *Methodi medendi per venae sectionem morbos mulieribus auctos. Liber*

quatuor. Quibus succedit Spicilegium eorum, quae a variis sunt scripta de curandi ratione per venae sectionem febres, quas humor putrescens accendit, Coloniae Allobrogum, apud Ph. Albertum.

PEÑA, M. (1996), *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas*, Lleida, Milenio.

— (1997), *El laberinto de los libros: Historia cultural de la Barcelona del Quinientos*, Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez.

PEREDA, P. P. (1579), *Petri Pauli Peredae Setabensis, doctoris medici, et apud valentinos publici medicinae professoris, in Michaelis Ioannis Paschali methodum curandi Scholia, exercitibus medicinam maxime utilia*, Barcelona, Pere Malo per a Francesc Miquel.

PERELLÓ, A. M. (1995), «L'Aula d'Anatomies i la Casa de les Comèdies: dos establiments vinculats a l'Hospital de Santa Creu (segle XVII)», *Quaderns d'Història*, 1, p. 85-94.

ROMEU, L. (1623), *Desengaño del abuso de la sangría y purga*, Tarragona, Gabriel Robert.

VÁEZ, P. (1593), *Apologia Medicinalis. Accedunt egregiae censurae de venae sectione in febribus putridis et curatione puncticularis duaeque medicinales epistolae apprime utiles: eodem autore*, Barcelona, Sebastià de Cormelles.

VILAR, J. (1657), *A la pretension de Protho-cirujano, que tiene Iosef Vilar, Cirujano y Catedratico de cirugia en la universidad de Barcelona*, Barcelona, s. i.

ZARZOSO, A. (2003), *La pràctica mèdica a la Catalunya del segle XVIII*, Universitat Pompeu Fabra. [Tesi doctoral]

— (2004), *Medicina i Il·lustració a Catalunya: La formació de l'Acadèmia Mèdico-Pràctica de Barcelona*, Barcelona, Fundació Noguera.